

ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΟΥ ΝΟΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

ΠΑΝΤΑΖΗ ΤΣΕΛΕΜΑΝΗ

I

Πολλά ερωτήματα σχετικά με τη λειτουργία της γλώσσας έχουν γνήσια φιλοσοφικό χαρακτήρα. Άλλα όχι. Και αυτός ακριβώς είναι ο λόγος για τον οποίο προβαίνουμε και σήμερα στην παραδοσιακή διάκριση, όχι ιδιαίτερα σαφή είναι αλήθεια, μεταξύ φιλοσοφίας της γλώσσας και γλωσσολογίας¹. Η δυσκολία να διατυπώσουμε τί ακριβώς συνιστά φιλοσοφικό ερώτημα εν γένει, παραμένει βέβαια περιβόητη, η πλειονότητα όμως των ερωτημάτων αυτών φαίνεται πώς έχει τον ακόλουθο χαρακτήρα: πριν από την εμπειριστατωμένη έρευνα του καθενός τους, όχι μόνον είναι τελείως ασαφές το ποιά είναι η απάντησή του, αλλά είναι εξίσου ασαφές και το τί είδους απάντηση χρειάζεται να του δοθεί και το πώς διαπιστώνεται ποιά συγκεκριμένη απάντηση είναι η ορθή². Όταν ερωτηθεί αν είναι αληθινό το τελευταίο θεώρημα του Fermat³, ένας μαθηματικός θα αναγκασθεί, κατά πάσαν πιθανότητα, να παραδεχθεί ότι δεν γνωρίζει - ξέρει όμως, αν μη τι άλλο, πώς η κατασκευή μιάς ορισμένης απόδειξης ή η παροχή ενός ορισμένου αντιπαραδείγματος θα διευθετούσε οριστικά το ζήτημα. Αντίθετα, ερωτώμενος αν και κατά πόσον υπάρχει μία πραγματικότητα ανεξάρτητη από την αντίληψη που έχουμε γι' αυτήν⁴, είναι πολύ λιγότερο ξεκάθαρο πώς θα πρέπει να επιχειρήσει κανείς να αρχίσει την απάντηση — αν θεωρεί φυσικά ότι το ερώτημα έχει καν λογικό ειρμό⁵. Η διάκριση μεταξύ φιλοσοφίας της γλώσσας και γλωσσολογίας εξακολουθεί να είναι κάπως ασαφής ακριβώς επειδή τα διάφορα ερωτήματα περί γλώσσας αποτελούν ένα συνεχές ως προς την έκταση που διαθέτουμε (ή πρέπει να διαθέτουμε) συγκροτημένο, έστω και σχηματικά και — γιατί όχι — προσωρινά μόνον, ένα καθορισμένο πλαίσιο μέσα στο οποίο να επιδέχονται ικανοποιητική αντιμετώπιση. Η κατάσταση αυτή, φυσικώ τω λόγω, επεκτείνεται και μέσα στην ίδια τη φιλοσοφία της γλώσσας. Ερωτήματα όπως το «τί είναι νόημα;» ή το «τί παρέχει σημασία σε μία πρόταση»⁶, είναι κατ' εξοχήν φιλοσοφικά. Ερωτήματα όμως όπως το «πώς πρέπει να χαρακτηριστεί το νόημα των προτασιακών συνδετικών;»⁷ και το «πώς λειτουργούν οι επιρρηματικοί προσδιορισμοί;»⁸ είναι τρόπον τινά λιγότερο φιλοσοφικά, μιά και οποιαδήποτε σοβαρή διαπραγμάτευσή τους προϋποθέτει μία κάποια ήδη διαθέσιμη θεωρία που παρέχει τα πλαίσια μέσα στα οποία θα λάβουν απάντηση. Και όταν βρεθούμε σε θέση να διεξέλθουμε τη σημασιολογία του ρήματος «σκοτώνω»⁹, το φιλοσοφικό ενδιαφέρον της έρευνας θα έχει εξατμισθεί εντελώς: ανεξάρτητα από το αν εμπίπτει ή όχι στη δικαιοδοσία της γλωσσολογίας¹⁰, ένα τέτοιο ερώτημα δεν αποτελεί τμήμα της προβληματικής της φιλοσοφίας της γλώσσας¹¹.

Τα τελευταία χρόνια, ένας αυξανόμενος αριθμός αναλυτικών φιλοσόφων ακολουθεί το παράδειγμα του Donald Davidson και του Michael Dummett¹²: αντί να καταπιανόμαστε με τα ερωτήματα αυτά ένα-ένα και αποσπασματικά, θεωρούμε προτιμότερο να συζητήσουμε το τι μορφή πρέπει να έχει μία θεωρία του νοήματος για

μία γλώσσα, μία *συστηματική* περιγραφή της λειτουργίας της¹³. Είναι πάρα πολύ σημαντικό¹⁴ να γίνει αντιληπτό το πραγματικό κίνητρο της επιλογής αυτής. Διότι δεν πρόκειται, τελικά, ούτε για την εικονοκλαστική πρόταση να εγκαταλειφθούν οριστικά γνήσια φιλοσοφικά ερωτήματα μόνο και μόνο για να προβληθούν αλλόκοτες κενοδοξίες, ούτε για μία δίχως προοπτικές απόπειρα να παρασχεθεί προσωρινά τυποκρατική αξιοπρέπεια σε παμπάλαια κοπή φιλοσοφικές φαντασιοπληξίες, ούτε για τη μηδαμινή αξίας εισήγηση να υιοθετηθεί κατά συρμόν ένας απλός ορολογικός νεωτερισμός¹⁵. Πρόκειται ουσιαστικά για την απόφαση της επιτέλεσης εκτεταμένης αναδίπλωσης και της αναζήτησης εξ υπαρχής επαναπροσανατολισμού: διότι το ζήτημα αφορά το πώς ακριβώς μπορούμε να διατηρήσουμε, κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο, ακέραίες τις ελπίδες μας για περιεκτικές απαντήσεις σε ερωτήματα που ανήκουν σε μία προκαθορισμένη περιοχή¹⁶. Και έχουμε κάθε λόγο να αισιοδοξούμε ότι μία τέτοια συστηματική προσέγγιση θα αποβεί γόνιμη, επειδή, παρόλο που τα προβλήματα είναι και ιδιόμορφα και δυσεπίλυτα, και μολονότι παραμένει μάλλον αδιευκρίνιστο το μέχρι πού τελικά εξικνείται η σχετική έρευνα, η περιοχή της φιλοσοφίας της γλώσσας εμφανίζεται να είναι αρκετά καθαρά οριοθετημένη¹⁷. Περιλαμβάνει παραδοσιακής ως επί το πλείστον¹⁸ προελεύσεως ερωτήματα σχετικά με τη λειτουργία της γλώσσας και τη φύση του γλωσσικού νοήματος και την υφή της γλωσσικής επικοινωνίας, τη σημασία των προτάσεων, τα αντικείμενα των προτασιακών στάσεων και τους φορείς της αληθείας και του ψεύδους. Μία θεωρία του νοήματος πρέπει, λοιπόν, να δίνει απάντηση σε οποιοδήποτε ερώτημα της φιλοσοφίας της γλώσσας¹⁹. Άλλωστε και ως εκ της φύσεως του αντικειμένου της φιλοσοφίας της γλώσσας όχι απλώς επιδέχεται, αλλά στην πραγματικότητα *απαιτεί* τη συστηματική έρευνα²⁰. Ο ισχυρισμός αυτός δεν εδράζεται σε ψιλή προσφυγή στο γεγονός ότι τα φιλοσοφικά προλεγόμενα σε μία καθολική θεωρία περί γλώσσας δεν είναι δυνατόν να αφορούν εντελώς ανεξάρτητα και στεγανά ζητήματα. Η ορθότητά του καταφαίνεται και από τις υφιστάμενες σχέσεις μεταξύ των ερωτημάτων της φιλοσοφίας της γλώσσας που έχουμε πια συνηθίσει να θέτουμε²¹, και ακριβέστερα από τη σπουδαιότητα που έχει η ύπαρξη σχέσεων *προτεραιότητας* μεταξύ των ερωτημάτων αυτών²². Διότι δεν μπορεί, π.χ., να περιμένει κανείς ότι θα καταφέρει να εκπονήσει μια πλήρως επαρκή θεωρία για το νόημα ενός ορισμένου είδους κατηγορήματος πριν από την ολοκλήρωση μιάς θεωρίας για την κατηγορήση εν γένει²³.

Συζητώντας ποιά μορφή πρέπει να έχει μία θεωρία του νοήματος, βάζουμε *τάξη* στη φιλοσοφία της γλώσσας. Πιο συγκεκριμένα, η απόπειρα, προγραμματική έστω, να κατασκευάσουμε μία θεωρία του νοήματος θα μας υποχρεώσει να αναζητήσουμε μεθοδικά τις σχέσεις προτεραιότητας μεταξύ των ερωτημάτων της φιλοσοφίας της γλώσσας, θα διευκολύνει τον αμοιβαίο προσδιορισμό και την αλληλένδετη εξέτασή τους, και με τον τρόπο αυτό θα διαχωρίσει τα κύρια και θεμελιώδη από εκείνα που είναι το πολύ δευτερεύοντα και μάλλον επουσιώδη²⁴. Μία τέτοια προσέγγιση έχει δύο ακόμη ευπρόσδεκτες συνέπειες. Πρώτον, καθιστά την όλη μελέτη λιγάκι πιο χειροπιαστή, μιά και στη θέση τελείως γενικών ερωτημάτων όπως το «τί είναι νόημα;», τίθενται κάπως πιο συγκεκριμένα ερωτήματα όπως το «τί είναι το να έχει μία εκφορά το νόημα που έχει;», τα οποία, παρ' όλη τη δυσχέρεια που αναμφίβολα εξακολουθούν να παρουσιάζουν, είναι σαφώς λιγότερο αποθαρρυντικά²⁵. Δεύτερον, με το αντικείμενο της έρευνας, το οποίο είναι η *όλη γλωσσική πρακτική μας*²⁶, σε καθα-

ρή προοπτική, θα είναι λιγότερο εύκολο να παραλείψουμε την εξέταση κάποιας πλευράς αυτής της πρακτικής που επηρεάζει καθοριστικά την επίλυση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουμε. Στο σημείο όμως αυτό καθίσταται πλέον απαραίτητη μία κρίσιμη επεξήγηση. Απαιτούμε, όπως ελέχθη, από μία θεωρία του νοήματος να απαντήσει σε κάθε ερώτημα της φιλοσοφίας της γλώσσας. Δεν πρόκειται όμως για την παράλογη απαίτηση να μας παράσχει άμεσα απαντήσεις σε όλα τα σχετικά ερωτήματα²⁷, αλλά για την εύλογη απαίτηση να μας επιτρέψει να συναγάγουμε έμμεσα τις αντίστοιχες απαντήσεις²⁸. Και αυτό σημαίνει πώς ένα καίριο ερώτημα που αντιμετωπίζουμε με την αρχή της διαδικασίας οικοδόμησης της θεωρίας αφορά το ποιο θα πρέπει να είναι το άμεσο εξαγόμενό της, δηλαδή το τί είδους ακριβώς δηλώσεις πρέπει να περιέχει, αν πρόκειται πράγματι να καταφέρει να σηκώσει ολόκληρο το εξηγητικό βάρος που σκοπεύουμε να αποθέσουμε στους ώμους της²⁹. Οποιαδήποτε απάντηση, φυσικά, δεν μπορεί να αποτελεί αρχικά τίποτα περισσότερο από μία υπόθεση εργασίας³⁰. Στην ολοκληρωμένη μορφή της, η θεωρία πρέπει να μας αποφέρει απαντήσεις όχι μόνο σε διάφορες απορίες γενικού χαρακτήρα, αλλά και σε όλα τα συναφή επιμέρους προβλήματα. Πρέπει όχι μόνο να μας αποκαλύπτει τι είναι κατανόηση και επικοινωνία, ποσοτικοποίηση και αναφορά, αλλά και να διατυπώνει, σε ρητή μορφή³¹, το νόημα κάθε δυνατής εκφοράς, πρότασης και λέξης της γλώσσας³². Δικαιούται μάλιστα να περιμένει κανείς ότι οποιαδήποτε θεωρία δίνει απάντηση σε αυτά τα συγκεκριμένα ερωτήματα, θα μπορέσει, μάλλον τετριμμένα, να μας παράσχει απαντήσεις στα γενικότερα, το αντίστροφο όμως δεν ισχύει³³.

II

Κλείνοντας τον πρόλογο του βιβλίου που έμελλε να αποτελέσει την πρώτη πάγια συνεισφορά της αναλυτικής φιλοσοφίας στη φιλοσοφία εν γένει, ο Frege μας προέτρεψε

«να μη [ρωτάμε] ποτέ για το νόημα μιας λέξης σε απομόνωση, αλλά μόνο μέσα στο περιβάλλον μιας πρότασης»³⁴.

Η περιβαλλοντική αρχή³⁵ δεν εφιστά την προσοχή μόνο στη σχέση μεταξύ εκφοράς, πρότασης και λέξης, αλλά και, όπως επεσήμανε εδώ και πολύ καιρό ο Dummett³⁶, στην προτεραιότητα των εκφορών. Η όλη σκέψη και πράξη που προδίδει και πιστοποιεί κατοχή γλώσσας, που αποτελεί εκδήλωση *γλωσσικής ικανότητας*³⁷ — η όλη γλωσσική πρακτική μας σε τελική ανάλυση — πρέπει να εξηγηθεί βάσει³⁸ της αντίληψης της σημασίας των εκφορών³⁹. Πράγματι, η γλωσσική ικανότητα συνίσταται στην κατανόηση μιάς κλάσης εκφορών, αν και έχει κανείς, φυσικά, το δικαίωμα να τη θεωρήσει ως κατανόηση μιας κλάσης προτάσεων ή προτασιακών χαρακτηριστικών⁴⁰. Είναι πάρα πολύ σημαντικό να καταστεί σαφές τί ακριβώς σημαίνει ο ισχυρισμός αυτός. Κατά την άμεση, καθημερινή άσκηση της γλωσσικής ικανότητας, η κατανόηση των διαφόρων λέξεων και προτάσεων εκδηλώνεται αποκλειστικά και μόνον ως κατανόηση των αντιστοιχών εκφορών, και δεν χρειάζεται να εκδηλώνεται κατά κανένα άλλον τρόπο⁴¹. Χρειάζεται όμως προσοχή — την οποία πολλοί δεν έχουν δείξει — γιά να μην παρανοηθεί το τί είδους εξήγηση είναι η εξήγηση της γλωσσικής ικανότητας, και ιδιαίτερα της *δημιουργικής* πλευράς

της⁴², που παρέχει κανείς όταν υποστηρίζει πώς ο ικανός ομιλητής έχει αντίληψη σημασιολογικής δομής, κατανόηση δηλαδή των εν λόγω προτασιακών χαρακτηριστικών⁴³. Διότι δεν τίθεται καν θέμα εξήγησης της κατανόησης των εκφορών δια παραθέσεως γεγονότων που αφορούν τον ομιλητή πάνω και πέρα από εκείνα που δικαιολογούν την απόδοση γλωσσικής ικανότητας σ' αυτόν⁴⁴. Μολονότι μπορεί κάλλιστα να υπάρχει δίχως ακόμη να έχει ανακαλυφθεί, μία εξήγηση, νευροφυσιολογική φερ' ειπείν, αυτού του είδους είναι στην προκειμένη περίπτωση σαφώς άσχετη, μιά και κατά τη μετάβαση από τη θεώρηση της γλωσσικής ικανότητας ως κατανόησης εκφορών στη θεώρησή της ως κατανόησης προτασιακών χαρακτηριστικών δεν υπεισέρχονται στον όλο χαρακτηρισμό της ικανότητας κανενός είδους επιπρόσθετα γεγονότα⁴⁵. Είναι λοιπόν αβάσιμος και αδικαιολόγητος ο οποιοσδήποτε φόβος ότι τέτοιες εξηγήσεις είναι καθαρά ψυχολογιστικές, διαστρεβλώνουν τη φαινομενολογία της κατανόησης, εισάγουν άσχετους παράγοντες ή χρησιμοποιούν ύποπτες έννοιες⁴⁶.

Η γλωσσική δημιουργικότητα χρειάζεται εξήγηση διότι κατά τη συζήτηση της όλης γλωσσικής ικανότητας συμβαίνει να ασχολούμεθα με ένα μάλλον ασυνήθιστο είδος γνώσης⁴⁷. Όποιος καταλαβαίνει μία ορισμένη πρόταση, καταλαβαίνει οποιαδήποτε δυνατή εκφορά της⁴⁸. Το αν θα προτιμήσουμε να πούμε πώς έχουμε να κάνουμε με γνώση ενός απεριόριστου αριθμού πραγμάτων ή αν θα αρκεσθούμε να πούμε μόνον ότι η κατανόηση μιάς νέας εκφοράς δείχνει κατοχή γνώσης που δεν είχε προηγουμένως εκδηλωθεί κατά άμεσο τρόπο, αποτελεί κατά πάσαν πιθανότητα σοβαρό αλλά επί του παρόντος οπωσδήποτε δευτερεύον ζήτημα⁴⁹. Το κύριο σημείο είναι ασφαλώς όχι τόσο το ότι τέτοια γνώση δεν απαντά και πολύ συχνά, όσο το ότι πολλές πλευρές της παρουσιάζουν προβλήματα⁵⁰. Με δεδομένο τον εν γένει χαρακτήρα της, μπορεί, π.χ., να φανεί δυσνόητο και το ότι οι διαδικασίες από τις οποίες όντως διερχόμεθα για να την αποκτήσουμε συμβαίνει πράγματι να είναι επαρκείς για την απόκτησή της, και το ότι δικαιούμεθα να την αποδίδουμε σε κάποιον επί τη βάσει αποκλειστικά της άμεσης επίδειξης μόνον ενός οπωσδήποτε πεπερασμένου κλάσματός της⁵¹. (Η απόδοση κατανόησης μπορεί, στις περιπτώσεις τουλάχιστον που η αντίστοιχη πρόταση δεν έχει σημασιολογική δομή, να βασίζεται μόνο στην κατανόηση ενός πεπερασμένου αριθμού εκφορών της, θα ήταν όμως παράλογο να ισχυρισθεί κανείς ότι, π.χ., η πίστη μας ότι την επόμενη φορά που θα πούμε «γειά» σε κάποιον θα γίνουμε κατανοητοί, βασίζεται μονάχα σε πίστη στην επαγωγή). Η εξήγηση της γνώσης που έχει μεταξύ άλλων αυτόν τον δημιουργικό χαρακτήρα δεν είναι παρά ένας προσδιορισμός του αντικειμένου⁵² της ο οποίος διαλύει ευθύς εξ αρχής αυτά και όποια άλλα παρόμοια μυστήρια. Μία τέτοια εξήγηση πρέπει οπωσδήποτε να είναι δυνατή: διαφορετικά δεν θα ήταν ποτέ δυνατόν να δικαιολογηθεί μία απόδοση της γνώσης αυτής⁵³. Είναι λιγότερο εύκολο απ' ό,τι νομίζει κανείς αρχικά, να δοθεί ένα εύληπτο και αναντίρρητο παράδειγμα εξήγησης αυτού του είδους. Ωστόσο, το ακόλουθο μαθηματικό παράδειγμα⁵⁴ (μιάς περίπτωσης όπου τελικά δεν χρειάζεται τέτοια εξήγηση) καθιστά τα πράγματα σαφέστερα. Αν κάποιος έχει αποδείξει το στοιχειώδες θεώρημα ότι κάθε περιττός αριθμός είναι άθροισμα ενός αρτίου και ενός περιττού αριθμού, τότε, εκτός ίσως αν έχει λησμονήσει ότι προέβη στην απόδειξη, δικαιούται να ισχυρισθεί ότι γνωρίζει πώς κάθε περιττός αριθμός είναι το άθροισμα ενός αρτίου και ενός περιττού αριθμού. Και το γεγονός

ότι είναι σε θέση να αποφανθεί, δίχως να προβεί σε υπολογισμό, ότι ένας περιττός αριθμός που του παρουσιάζουμε είναι το άθροισμα ενός αρτίου και ενός περιττού αριθμού, δικαιολογεί την εκ μέρους μας ακυρώσιμη⁵⁵ απόδοση σ' αυτόν της γνώσης ότι κάθε περιττός αριθμός είναι το άθροισμα ενός αρτίου και ενός περιττού αριθμού, την απόδοση δηλαδή γνώσης ενός απειριορίστου αριθμού πραγμάτων. Εδώ δεν υπάρχουν, όμως, απορίες αντίστοιχες εκείνων που αφορούν τη γλωσσική ικανότητα. Και αυτό διότι απλούστατα η εν λόγω γνώση επιδέχεται με ευκολία χαρακτηρισμό που εξηγεί προκαταβολικά τα φαινόμενα που θα μπορούσαν να προκαλέσουν κάποια δυσχέρεια. Το αντικείμενό της είναι το εξής: ότι κάθε περιττός αριθμός είναι το άθροισμα ενός αρτίου και ενός περιττού αριθμού. Και το πώς μπορεί να αποκτηθεί είναι ξεκάθαρο: δι' αποδείξεως. Αφορά δε σαφώς έναν απειριορίστο αριθμό πραγμάτων: συνεπάγεται κάθε δείγμα του προτασιακού σχήματος «αν x είναι περιττός αριθμός, τότε x είναι το άθροισμα ενός αρτίου και ενός περιττού αριθμού». Τέλος, το ότι η ικανότητα κάποιου να κρίνει χωρίς υπολογισμό ότι όποιος περιττός αριθμός του παρουσιάζουμε είναι το άθροισμα ενός αρτίου και ενός περιττού αριθμού αποτελεί ακυρώσιμο ένταλμα για την απόδοση γνώσης απειριορίστα πολλών πραγμάτων επί μη επαγωγικής βάσεως, είναι απόλυτα κατανοητό, μιά και η πιο πρόχειρη εξήγηση της εν λόγω ικανότητας είναι η κατοχή μιάς απόδειξης του θεωρήματος ότι κάθε περιττός αριθμός είναι το άθροισμα ενός αρτίου και ενός περιττού αριθμού.

Αν μία θεωρία του νοήματος πρέπει να παράσχει, μεταξύ άλλων, εξήγηση της γλωσσικής δημιουργικότητας, και αν η κατανόηση μιάς πρότασης δεν είναι τίποτε άλλο από την κατανόηση οποιασδήποτε δυνατής εκφοράς της, τότε μία συναφής περιγραφή του τί γνωρίζει ο ικανός ομιλητής όταν κατανοεί μία πρόταση δεν θα είναι επαρκής, αν το αντικείμενο αυτής της γνώσης δεν παρέχει τη δυνατότητα διατύπωσης της γνώσης που αφορά τις αντίστοιχες εκφορές, και αν δεν απορρέει από την περιγραφή μία εξήγηση του δημιουργικού χαρακτήρα της. Δεν είναι δυνατόν επομένως να διατηρηθούν οι οποιοσδήποτε φιλοδοξίες απόκτησης μιάς ικανοποιητικής περιγραφής του τί είναι η κατανόηση μιάς πρότασης χωρίς ήδη να επιδιώκεται και μία *πρότερη* περιγραφή του τι είναι η κατανόηση μιάς εκφοράς. Και αν ή από μέρους μας κατανόηση των προτάσεων έχει τον ίδιο δημιουργικό χαρακτήρα με την αντίστοιχη κατανόηση των εκφορών, τότε η μόνη δικαιολογία για την αποδοχή (της ύπαρξης των όποιων) προτασιακών χαρακτηριστικών έγκειται στο γεγονός ακριβώς ότι δεν είναι δυνατή η δικαιολόγηση της απόδοσης της εν λόγω γνώσης παρά μόνον αν είναι, κατ' αρχήν έστω, δυνατόν να παρασταθεί το αντικείμενό της κατά τρόπο τέτοιο ώστε η δημιουργική πλευρά της να αποκαλύπτεται αρκετά κοινότυπη: κανείς όμως δεν έχει καταφέρει να περιγράψει με σοβαρές ελπίδες επιτυχίας το πώς θα μπορούσε να συμβεί αυτό δίχως να αποδώσει στον ομιλητή μία κάποια κατοχή γνώσης που αφορά προτασιακά χαρακτηριστικά. Μία θεωρητική περιγραφή επομένως του τί γνωρίζει ο ομιλητής όταν κατανοεί μία λέξη, δεν θα είναι επαρκής, αν το αντικείμενο αυτής της γνώσης δεν παρέχει, από κοινού με τα αντικείμενα γνώσης της σημασίας άλλων προτασιακών χαρακτηριστικών, τη δυνατότητα διατύπωσης της γνώσης που αφορά τις προκύπτουσες προτάσεις, και αν δεν απορρέει, από αυτήν και τις υπόλοιπες περιγραφές, μία εξήγηση της ικανότητας κατανόησης νέων προτάσεων. Δεν είναι διόλου εύλογο λοιπόν να αναμένεται η από-

κτηση μιάς ικανοποιητικής περιγραφής του τι είναι η κατανόηση μιάς λέξης πριν ακόμη προκύψει μία *πρότερη* περιγραφή του τι είναι η κατανόηση μιάς πρότασης, και, συνακόλουθα, πριν από μία περιγραφή του τι είναι η κατανόηση μιάς εκφοράς⁵⁶.

Αν το να καταλαβαίνω μία εκφορά, πρόταση ή λέξη δεν είναι τίποτε άλλο από το να γνωρίζω τι αυτή σημαίνει, τότε η αναζήτηση μιάς θεωρητικής περιγραφής του τι είναι η κατανόησή της, αποτελεί αναζήτηση ενός αποκαλυπτικού χαρακτηρισμού του τι γνωρίζει κανείς όταν την καταλαβαίνει, και αυτή με τη σειρά της αποτελεί αναζήτηση ενός περιεκτικού προσδιορισμού του τι είναι το να έχει αυτή το νόημα που έχει⁵⁷. Λέγοντας επομένως ότι μία περιγραφή της κατανόησης των εκφορών πρέπει να προηγείται της περιγραφής της κατανόησης των προτάσεων και μαζί με αυτή τη δεύτερη και εκείνης των λέξεων, προβαίνει κανείς στον ισχυρισμό ότι τα αντίστοιχα γνωστικά αντικείμενα στα οποία συνίσταται η κατανόηση μπορούν να διασαφηθούν ικανοποιητικά *μόνο με αυτή* τη σειρά προτεραιότητας. Μία καθολική περιγραφή του προτασιακού και του λεκτικού νοήματος μπορεί να προκύψει μόνο μετά από μία περιγραφή του *εκφορικού* νοήματος⁵⁸.

III

Το αρχικό καίριο ερώτημα, ποιά δηλαδή πρέπει να είναι το άμεσο εξαγόμενο μιάς θεωρίας του νοήματος, δεν έλαβε σαφή, και πολύ περισσότερο κατηγορηματική, απάντηση⁵⁹. Διατυπώθηκε μόνον η προκαταρκτική παρατήρηση πώς αυτή θα πρέπει να μας παρέχει κατά τρόπον άμεσο ρητές περιγραφές του νοήματος οποιασδήποτε εκφοράς, πρότασης και λέξης της γλώσσας· και η συνακόλουθη πρόταση πώς ο προσδιορισμός αυτός θα είναι κατά πάσαν πιθανότητα στενά συνδεδεμένος με τις δηλώσεις που τελικά περιέχει η θεωρία. Αν όμως αυτά έχουν καλώς, τότε, ισχυρίζομαι, ένα κυριολεκτικά *θεμελιώδες* ερώτημα της θεωρίας του νοήματος είναι το εξής: «τι είναι το να έχει μία εκφορά το νόημα που έχει;». Δεν ισχυρίζομαι, φυσικά, ότι πρόκειται για καινοφανές ερώτημα⁶⁰, ούτε ότι πρόκειται για ερώτημα καταδικασμένο να παραμείνει αναπάντητο αν δεν ενταχθεί στα πλαίσια μιάς έρευνας που αφορά τη μορφή που πρέπει να έχει μία θεωρία του νοήματος⁶¹. Απλώς επιχειρώ να προσδιορίσω κάπως ακριβέστερα τη διάχυτη γενική πεποίθηση ότι προσεγγίζοντας τη φιλοσοφία της γλώσσας μέσω της θεωρίας του νοήματος μπορούμε και διακρίνουμε ευκρινέστατα όχι μόνο *σε ποιά* ερωτήματα αξίζει να επιμείνουμε, αλλά και *με ποιά σειρά*. Και έτσι να μελετήσουμε από εδώ και πέρα τη λειτουργία της γλώσσας με τη συστηματικότητα που της ταιριάζει.

Η σοβαρότερη αντίρρηση σε αυτόν τον ισχυρισμό αφορμάται ακριβώς από το αναμφισβήτητο γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των φιλοσόφων που συμμερίζονται την άποψη ότι τα γνήσια προβλήματα της φιλοσοφίας της γλώσσας αντιμετωπίζονται κάλλιστα μέσω της αναζήτησης της ενδεδειγμένης μορφής μιάς επαρκούς θεωρίας του νοήματος, δεν φαίνεται να έχει δώσει και πολλή προσοχή στο ερώτημα που μόλις προβλήθηκε ως *θεμελιώδες*. Διότι, μπορεί θαυμάσια να αντιτείνει κανείς, πώς γίνεται και συμβαίνει να μας επιτρέπει η διαπραγμάτευση των ερωτημάτων της φιλοσοφίας της γλώσσας μέσω της απόπειρας κατασκευής μιάς θεωρίας του νοήματος να διακρίνουμε σχέσεις προτεραιότητας μεταξύ των ερωτημά-

των αυτών και να ξεχωρίζουμε τα βασικότερα, αν το παραπάνω είναι πράγματι τόσο βασικό ερώτημα, και ωστόσο μένει παραμελημένο;⁶²

Δεν θα αρκούσε να λεχθεί επί τροχάδην ότι του έχει δοθεί λίγη προσοχή επειδή συμβαίνει να διαθέτουμε μία πλήρως ικανοποιητική απάντηση, η πιο διαδεδομένη εκδοχή της οποίας είναι από καιρό συνδεδεμένη με το όνομα του Davidson⁶³ και σύμφωνα με την οποία σε αδρές γραμμές το νόημα μιάς εκφοράς δεν είναι άλλο από τις συνθήκες αλήθειας της⁶⁴. Η αντίρρηση βέβαια δεν αμφισβητεί την παραδοχή ότι μία θεωρία του νοήματος πρέπει, μεταξύ άλλων, να αποφέρει ρητές περιγραφές του τι είναι το να έχει κάθε εκφορά της γλώσσας το νόημα που έχει. Ούτε αδυνατεί ο αντίπαλος που την προβάλλει να κατανοήσει πώς αν πρόκειται να διαθέτουν οι εν λόγω περιγραφές τον επιθυμητό βαθμό αποκαλυπτικότητας, τότε δεν πρέπει να αποτελεί συχνό φαινόμενο η χρησιμοποίησή τους προς εξήγηση του νοήματος μιάς εκφοράς και μετάδοση της κατανόησής της· και πώς αν πρόκειται να συνιστούν ορθές περιγραφές, πρέπει να μην είναι ανεπίδεκτες τέτοιας χρησιμοποίησης. Και δεν είναι τόσο ανόητος ώστε να μην αντιλαμβάνεται ότι, καθώς τα θεωρήματα της μορφής T⁶⁵ δεν χρησιμοποιούνται συχνά για να παράσχουν κατανόηση προτάσεων σε οριστική έγκλιση και μπορούν σαφώς να εξηγήσουν και τη σημασία και την ισχύ⁶⁶, αποτελούν περιγραφές του εκφορικού νοήματος κάθε άλλο παρά ακατάλληλες για τις ανάγκες μιάς θεωρίας του νοήματος. Ως εδώ καλά. Δικαιούται ωστόσο κανείς να μας υπενθυμίσει ότι μία τέτοια θεωρία υπόκειται σε περιορισμούς που προέρχονται από διαφορετικές κατευθύνσεις. Αποτελεί βέβαια θεωρία της γλωσσικής πρακτικής μας και η επάρκειά της πρόκειται τελικά να κριθεί με βάση αυτή την πρακτική⁶⁷, αποτελεί όμως και συστηματοποίηση της φιλοσοφικής κληρονομιάς μας και η αρτιότητά της πρόκειται να κριθεί βάσει των λόγων για τους οποίους επιθυμούμε την κατασκευή της⁶⁸. Δεν αποκλείεται φυσικά να υπάρξει μία θεωρία που να ικανοποιεί μόνο τον πρώτο από αυτούς τους δύο περιορισμούς, δεν θα άξιζε όμως τον κόπο να συζητήσουμε το πώς θα μπορούσαμε να την κατασκευάσουμε: όπως ήδη ελέχθη, μία ολοκληρωμένη θεωρία του νοήματος πρέπει να επιτρέπει τη συναγωγή μιάς απάντησης σε κάθε πρόβλημα της φιλοσοφίας της γλώσσας⁶⁹. Μπορεί λοιπόν να τεθεί το ερώτημα αν και κατά πόσον είναι δυνατόν μία θεωρία του νοήματος που εμπεριέχει έναν ορισμό του κατηγορήματος «είναι αληθής» à la Tarski⁷⁰ και παρέχει θεωρήματα της μορφής T, να αντέξει το αντίστοιχο εξηγητικό βάρος. Και εδώ βρίσκεται το πρόσφορο σημείο για την τεκμηρίωση της ανεπάρκειας μιας *επιγραμματικής* και *επιπόλαιης* απάντησης. Διότι, αν σύμφωνα με μία τέτοια θεωρία η ενδεδειγμένη απάντηση στο ερώτημα «τί είναι το να έχει μία (αποφαντική) εκφορά το νόημα που έχει;» λέει απλώς «είναι το να έχει (τις) συνθήκες αληθείας (που έχει)», η άμεση αντίρρηση είναι πως αυτό δεν φαίνεται να συνιστά *περιεκτική* απάντηση, για τον απλό λόγο πώς δεν απολήγει σε αισθητή εμπάθυνση της ήδη διαθέσιμης αντίληψης του νοήματος. Και φυσικά η αρνητική αυτή αντίδραση επιδέχεται και μη διαισθητική θεμελίωση, καθώς παραμένει τελείως ασαφές το πώς ακριβώς θα αντλήσουμε, π.χ., από την εν λόγω θεωρία του νοήματος μία ικανοποιητική απάντηση στο ερώτημα «τί παρέχει σε μία εκφορά τη σημασία που αυτή έχει;». Λέγοντας ότι ορισμένες εκφορές έχουν συνθήκες αλήθειας ενώ άλλες είναι σκέτοι ήχοι, παραμένει αδιευκρίνιστο το πώς τέλος πάντων τα καταφέρνουν μερικές εκφορές και διαθέτουν τέτοιες συνθήκες ενώ οι υπόλοιπες όχι, και ανεξήγητο το γιατί οι πρώτες έχουν

νόημα ενώ οι δεύτερες είναι α-νόητες — και ούτε λόγος φυσικά για το τί είναι το να έχει μία εκφορά συνθήκες αλήθειας. Και αν περάσουμε σε ερωτήματα όπως το «υπάρχουν γλωσσικές συμβάσεις;», το «διέπεται η γλώσσα από κανόνες;», το «τι σχέση έχουν οι προθέσεις ενός ομιλητή με το νόημα των όσων λέει;», η ανυπαρξία οποιασδήποτε προοπτικής για μία ικανοποιητική αντιμετώπισή τους μέσα στα πλαίσια μιάς τέτοιας θεωρίας, φαίνεται να είναι η άμεση συνέπεια του γεγονότος ότι η προταθείσα εξήγηση του τι είναι το να έχει μία εκφορά το νόημα που έχει δεν διαθέτει τον αποκαλυπτικό χαρακτήρα που απαιτείται.

Η κατάσταση που προκαλείται από μια τέτοια αντίρρηση είναι μεν δυσάρεστη, δεν είναι όμως ανησυχητική. Διότι η ανάλυση του νοήματος βάσει συνθηκών αληθείας είναι απλούστατα παρεξηγημένη και παρανοημένη από πολλούς⁷¹. Παρανοημένη, εξ αιτίας αδικαιολογήτων πλέον παραβιάσεων των (εξ ορισμού σχεδόν) υφισταμένων σχέσεων μεταξύ προτάσεων, δηλώσεων, αποφάνσεων και εκφορών⁷². Παρεξηγημένη, λόγω εξ ίσου ανεπιτρέπτων συγχύσεων που αφορούν όχι μόνο την ίδια την έννοια των συνθηκών αληθείας αλλά και την έννοια της λογικής μορφής⁷³ και τις επιδιώξεις της όλης σχετικής ανάλυσης⁷⁴. (Πρόκειται, δυστυχώς, για πλευρά μόνο μιάς πολύ ευρύτερης υπόθεσης. Για παράδειγμα, μερικές φορές μερικοί μιλούν, ακόμη και σήμερα, λες και η διαμάχη ρεαλισμού - αντιρρεαλισμού⁷⁵ αφορά, εν μέρει έστω, την ορθότητα μιάς εξήγησης του νοήματος βάσει συνθηκών αληθείας. Αυτό αποτελεί τελεία παρανόηση. Κάλλιστα μπορώ να δώσω σε κάποιον να καταλάβει μία αποφαντική εκφορά με το να του πω σε τι περιστάσεις θα ήταν αληθινή⁷⁶. Μία τέτοια περιγραφή του νοήματος δεν είναι επ' ουδενί εσφαλμένη, απλούστατα δεν είναι, για φιλοσοφικούς σκοπούς, αρκετά μεστή⁷⁷. Όχι πώς αν οι δύο πλευρές διαφέρουν ως προς τη θέση τους για πώς πρέπει να χαρακτηριστεί το νόημα μιάς εκφοράς, πιο συγκεκριμένα η διαφορά έγκειται στις απόψεις τους για τις συνέπειες του χαρακτήρα του νοήματος, που αφορούν την αρχή της δισθενείας⁷⁸. Αυτό όμως που έχει σημασία είναι πώς ούτε που διαφαίνεται λύση της διαμάχης όταν η περιγραφή του νοήματος σταματά στον προσδιορισμό των συνθηκών αληθείας). Η διάλυσή τους είναι απαραίτητη για την επίτευξη της κατανόησης που πρέπει να προηγείται οποιασδήποτε απόπειρας κριτικής αποτίμησης ενός προγράμματος όπως εκείνο του Davidson⁷⁹.

Δεν είναι όμως επιβεβλημένη επί του προκειμένου. Διότι υπάρχει ένας απόλυτα σεβαστός λόγος παραμερισμού του γενικού ερωτήματος που προκάλεσε την αντίρρηση: η επιθυμία να προωθηθούν επιμέρους εργασίες της κατασκευής μιάς θεωρίας του νοήματος. Όσο θεμελιώδες και αν είναι το ερώτημα αυτό θα ήταν εντελώς εσφαλμένος ο ισχυρισμός ότι δεν μπορεί να σημειωθεί σημαντική πρόοδος στη θεωρία του νοήματος πριν από την ικανοποιητική απάντησή του. Αν, παραδείγματος χάριν, τα διάφορα ερωτήματα περί λογικής μορφής αποτελούν εν εσχάτη αναλύσει ερωτήματα που αφορούν την εκάστοτε σημασιολογική συνεισφορά συγκεκριμένων εκφράσεων ή κλάσεων εκφράσεων, μπορούμε εν τούτοις να αρχίσουμε να κατηγοριοποιούμε τις διάφορες εκφράσεις βάσει του χαρακτήρα του νοήματός τους, ακόμη και αν αδυνατούμε για την ώρα να παράσχουμε την οποιαδήποτε φαινομενικά έστω επαρκή περιγραφή της βάσης αυτής της κατηγοριοποίησης. Μπορούμε με άλλα λόγια να τις «τεχνολογήσουμε» ως μοναδιαίους όρους, κατηγορήματα, ποσοδείκτες

κ.ο.κ., δίχως να διαθέτουμε καμία αρκετά ικανοποιητική καθολική περιγραφή της αναφοράς, της κατηγορήσεως ή της ποσοτικοποίησης. Διότι ναι μεν δεν γίνεται να δοθούν οι εν λόγω περιγραφές πριν από την απόκτηση μιάς καθολικής περιγραφής του νοήματος ή του περιεχομένου μιάς εκφοράς, η κατηγοριοποίηση όμως και μόνο δεν χρειάζεται να περιμένει την απόκτηση μιάς τέτοιας περιγραφής. Και έπεται ότι η έρευνα της λογικής μορφής μέσω της απόπειρας κατασκευής μιάς θεωρίας της αλήθειας για μία φυσική γλώσσα δεν απειλείται από τις όποιες τυχόν ανεπάρκειες της όλης περιγραφής του νοήματος την οποία παρέχει μία τέτοια θεωρία⁸⁰. Αν λοιπόν η παραμέληση των φιλοσοφικών ζητημάτων που αφορούν το νόημα των εκφορών αποτελεί απλώς και μόνο περίπτωση αβλεψίας οφειλομένης αποκλειστικά σε «σημασία στη λεπτομέρεια», δεν υπάρχει προς το παρόν αρκετά σοβαρή αντίρρηση στην πρόταση πως η απόπειρα κατασκευής μιας θεωρίας του νοήματος μπορεί να συμβάλει αποφασιστικά στο να ιεραρχήσουμε τα διάφορα ερωτήματα της φιλοσοφίας της γλώσσας και να εκτιμήσουμε τη σημασία τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- *Επιθυμώ να ευχαριστήσω τον Δρα D.O.M. Charles και τους συναδέλφους M.R. Morris, C.B. Megone και L.R. Baines για τις επανειλημμένες συζητήσεις των θέσεων του κειμένου. Και τους φίλους διδάκτορες Στέλιο Βιρβιδάκη και Κωστή Κωβαίο για την πρόθυμη και αμέριστη συμπαράστασή τους στην τελική διαμόρφωσή του.
1. Για την απόκτηση μιας αντιπροσωπευτικής εικόνας της ποικιλίας των διαδρομών που ακολουθεί (και συνάμα των επαναλαμβανομένων δυσχερειών που αντιμετωπίζει) η χάραξη της διάκρισης μπορεί να δει κανείς ενδεικτικά: D.E. Cooper, *Philosophy and the Nature of Language* (Longman, London 1973) 3-7, A.C. Grayling, *An Introduction to Philosophical Logic* (Harvester, Brighton 1982) 173-75, J.J. Katz, *The Philosophy of Language* (Harper and Row, New York 1966) 1-6, C. Lyas (ed.), *Philosophy and Linguistics* (Mac Millan, London 1971) 11-35, J.M.E. Moravcsik, *Understanding Language* (Mouton, The Hague 1975) 11-14, R.H. Robins, *General Linguistics* (Longmans, London 1967²) 358-60, J.R. Searle (ed.), *The Philosophy of Language* (O.U.P. Oxford 1971) 1-12, F. Zabeeh, E.D. Klemke & A. Jacobson (eds.), *Readings in Semantics* (University of Illinois Press, Urbana 1974) 1-16.
 2. Δεν πρόκειται φυσικά για τον μοναδικό διαθέσιμο χαρακτηρισμό. Αξίζει π.χ. να τον αντιπαραβάλλει κανείς με εκείνον που δίνει ο Friedrich Waismann στο *The Principles of Linguistic Philosophy* (ed. by R. Harré, MacMillan, London 1965) 5-9.
 3. Για περισσότερα σχετικά με την εικασία ότι:
 $(\forall x)(\forall y)(\forall z) (((n > 2) \& (x > 0) \& (y > 0)) \rightarrow (x^n + y^n \neq z^n))$
 δές τη χρήσιμη μελέτη του Δρος Δ. Λιβέρη, «Η μέθοδος της πλήρους ή εντελούς επαγωγής» (*Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*) 1 (1985) 49-57) 55-56 (για ορισμένες από τις θέσεις του οποίου διατηρώ ωστόσο ισχυρές επιφυλάξεις).
 4. Το παράδειγμα δεν είναι διαλεγμένο στην τύχη: το πρόβλημα και κλασσικά κληροδοτημένο είναι, και εξαιρετικά σημαντικό για τη σημερινή αναλυτική φιλοσοφία, και άμεσα συνδεδεμένο με τις τρέχουσες συζητήσεις περί νοήματος. Η οσοδήποτε σύντομη όμως διαπραγμάτευση του γνησίου της συνέχειας, του σημαντικού της επεξεργασίας και του αρρήκτου της σύνδεσης αυτής, υπερβαίνει κατά πολύ τα σαφώς περιορισμένα όρια αυτού του κειμένου.
 5. Όπως πιστεύουν ακράδαντα οι βιτγκενσταϊνικής εμπνεύσεως αναλυτικοί φιλόσοφοι, των οποίων οι σχετικές απόψεις, αρκετά διαδεδομένες ήδη και στη χώρα μας, αξίζουν κάθε προσοχής. Το άρθρο τούτο επιχειρεί, μεταξύ άλλων, να ανιχνεύσει το μέχρι ποίου σημείου ένας τέτοιος φιλόσοφος είναι διατεθειμένος να αρνείται την ύπαρξη κοινού εδάφους όπου να στέκεται μαζί με άλλους αναλυτικούς: να παράσχει μία αδρομερέστατη περιγραφή ενός αποκρηγμένου αλλά και παρεξηγημένου από αυτόν προγράμματος, κατά τρόπον όσο το δυνατόν ουδέτερο, και άρα συμφιλιωτικό.
 6. Καλό είναι, στις περιπτώσεις που η πλήρης σαφήνεια κρίνεται σκόπιμη και η σχετική αντιδιαστολή απαραίτητη, να καθιερωθεί ο όρος «νόημα» για την αναφορά στην προθεωρητική, διαισθητική έννοια του γλωσσικού νοήματος, και ο όρος «σημασία» για την αναφορά στη θεωρητική, τεχνική έννοια της γνωστικής σημασίας η οποία προβάλλεται ως πρώτιστο συστατικό στοιχείο της προηγούμενης — χρήση δηλαδή αντίστοιχη με εκείνη

- των όρων «meaning» και «sense» στην τρέχουσα αγγλόφωνη βιβλιογραφία. (Η αντίστροφη επιλογή του Δρος Β. Κάλφα (*Επιστημονική πρόοδος και ορθολογικότητα*, (Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1983) 106 σημ. [4]) και περιττά προβλήματα δημιουργεί, και απορρέει πιστεύω από σοβαρή παρανόηση του «sense»).
7. Εκτός από τις κλασσικές (και εν μέρει ήδη γνωστές και στη χώρα μας) διαπραγματεύσεις όπως εκείνες του Russell ή του Wittgenstein αξίζει να μελετήσει κανείς και τα όσα λέει ο Arthur Prior στο "The Runabout Inference - Ticket", *Analysis* (A) 21 (1960) 38-39 (μαζί με τα επακολουθήσαντα N.D. Belnap, "Tonk, Plonk and Plink" A 22 (1961) 130-34, J.T. Stevenson, "Roundabout the Runabout Inference Ticket" A 21 (1961) 124-28 και τη δευτερολογία του Prior "Conjunction and Contonktion Revisited" A 24 (1964) 191-95). Η σημασία τους δεν έχει ακόμη εκτιμηθεί όσο θα έπρεπε.
 8. Χρησιμοποιώ αυτόν τον όχι και τόσο αυστηρό όρο του τζαρτζάνειου συντακτικού για την απόδοση του επίσης χαλαρού "adverbial constructions". Για τις δύο κύριες εναλλακτικές αντιμετώπισεις του ερωτήματος δεξ αφ' ενός R. Montague, "English as a Formal Language", στη συλλογή των άρθρων του *Formal Philosophy* (ed. by R. Thomason, Yale University Press, New Haven 1974) 188-221, R. Clark, "Concerning the Logic of Predicate Modifiers", *Noûs* 4 (1970) 311-35, R. Thomason & R. Stalnaker, "A Semantic Theory of Adverbs", *Linguistic Inquiry* (LI) 4 (1973) 195-220· και αφ' ετέρου D. Davidson, "The Logical Form of Action Sentences" στη συλλογή των κειμένων του *Essays on Actions and Events (EAE)* (O.U.P., Oxford 1980) 105-22, B. Taylor, "Events and Adverbs", *Proceedings of the Aristotelian Society (PAS)* 84 (1983-84) 103-22, D. Wiggins, "Verbs, Adverbs and Some Other Modes of Grammatical Combination" *PAS* 86 (1985-86) 273-304.
 9. Δες J. D. McCawley, "Prelexical Syntax" και "English as a VSO Language", ανατυπωμένα στη συλλογή P. Seuren (ed.), *Semantic Syntax* (O.U.P., Oxford 1974)· και τις κριτικές των J.L.Morgan, "On Arguing about Semantics", *Papers in Linguistics (PL)* 1 (1969) 49-70, J. A. Fodor, "Three Reasons for not Deriving "Kill" from "cause to die"", *LI* 1 (1970) 429-38, M. Gallagher "Does Meaning Grow on Trees?", *PL Monograph Series I* (1970) 79-83.
 10. Όπως εξακολουθεί να επιμένει ο André Martinet στο γνωστό *Eléments de linguistique générale* (Colin, Paris 1973²· ελληνική μετάφραση Α. Χααραλαμπόπουλου, *Στοιχεία γενικής γλωσσολογίας*, Θεσσαλονίκη 1976).
 11. Φαίνεται πώς αποτελούσε κάποτε: δες John Wilkins, *An Essay Towards a Real Character and a Language* (Gellibrand, London 1668).
 12. Τα περισσότερα σχετικά κείμενα βρίσκονται ανατυπωμένα στο *EAE* και στη δεύτερη συλλογή των κειμένων του Davidson, *Inquiries into Truth and Interpretation (ITI)* (O.U.P., Oxford 1984). Σε αυτά πρέπει φυσικά να προστεθούν το μνημειώδες σύγγραμμα του Dummett, *Frege: Philosophy of Language (FPL)* (Duckworth, London 1981²), η συλλογή των κειμένων του *Truth and Other Enigmas (TOE)* (Duckworth, London 1978), τα δοκίμιά του "What is a Theory of Meaning?" (WTM) (S. Guttenplan (ed.): *Mind and Language* (O.U.P., Oxford 1975) 97-138· ελληνική μετάφραση Ι. Αρζόγλου, *Δευκαλίων (Δ)* 27/28 (1979) 207-252) και "What is a Theory of Meaning? (II)" (WTM (2)) (G. Evans & J. McDowell (eds.): *Truth and Meaning, Essays in Semantics (TMES)* (O.U.P., Oxford 1976) 67-137) και το κάθε άλλο παρά «φιλολογικό» *The Interpretation of Frege's Philosophy (IFP)* (Duckworth, London 1981).
 13. *ITI* 24, 55· *FPL* 83, 148, *TOE* 93, 134, 311, 454-55, *WTM* 99, 101, *IFP* 157. Πρβλ. και McDowell "Truth Conditions, Bivalence and Verificationism" (TCBV) (*TMES*, 42-66) 44, "Meaning, Communication, and Knowledge" (Z. van Straaten (ed.): *Philosophical Subjects. Essays Presented to P.F. Strawson* (O.U.P., Oxford 1980) 117-39) 124.
 14. Φοβούμαι ότι αυτό έχει ήδη καταστεί απολύτως απαραίτητο όσον αφορά την όποια περαιτέρω τύχη της επιλογής στη χώρα μας. Είναι εύκολο να παρανοούμε, να διαστρεβλώνουμε και να κακομεταχειριζόμαστε μία φιλοσοφική τάση παρά την όποια ευρυμάθεια, ευφυΐα και προσωπική τοποθέτησή μας (και, πολλώ μάλλον, εξ αιτίας της εκάστοτε συγκεκριμένης παρουσίας τους), όταν έχουμε παντελώς εσφαλμένη αντίληψη των διαφόρων λόγων και επιχειρημάτων που συνηγορούν υπέρ της σοβαρής και συστηματικής αντιμετώπισής της.
 15. Τέτοιες παρεξηγήσεις είναι πλέον, ευτυχώς, αρκετά λιγότερο διαδεδομένες στο διεθνή χώρο απ' ό,τι ήταν μέχρι πρόσφατα. Ίσως να είναι τρόπον τινά φυσικό το ότι κέρδισαν, οσοδήποτε πρόσκαιρα, κάποιο έδαφος — αυτό θα εξηγούσε και το μη ετερόφωτο (κατά τα φαινόμενα) της εμφάνισής τους στον ελληνικό χώρο.
 16. *ITI* 25, 57· *WTM* 98.
 17. Δες, π.χ., W. Alston, *Philosophy of Language* (Prentice-Hall, Englewood Cliffs 1964) 8-9, B. Harrison, *An Introduction to Philosophy of Language* (Macmillan, London 1979) 3-8.
 18. Ικανοποιητική, θέλω να πιστεύω, τεκμηρίωση παρέχει το άφθονο πληροφοριακό υλικό της «τριλογίας» του Gabriel Nuchelmans, *Theories of the Proposition. Ancient and Medieval Conceptions of the Bearers of Truth and Falsity, Late-Scholastic and Humanistic Theories of the Proposition, Judgment and Proposition. From Descartes to Kant* (North-Holland, Amsterdam 1973, 1980, 1983) ή της συλλογής του Hans Arens, *Aristotle's Theory of Language and its Tradition* (Benjamins, Amsterdam 1984).
 19. *WTM* 97, 101. Πρβλ. McDowell, TCBV 42.
 20. Πρβλ. *FPL* 413.
 21. Είναι σχεδόν αδιανόητο πως οι θεωρίες του νοήματος και της κατανόησης δεν θα προκύψουν, όταν προκύψουν, ταυτόχρονα. (Σχεδόν: ίσως κάποιος να πλήξει κάποτε και αποτελεσματικά και με έγκυρα επιχειρήματα

- την αίσθηση ότι στην προκειμένη περίπτωση το να κατανοώ κάτι δεν είναι τίποτε άλλο από το να γνωρίζω τι σημαίνει). Και φαίνεται μάλλον απίθανο να μην αποφέρουν οι εν λόγω θεωρίες μία θεωρία της γλωσσικής επικοινωνίας (και αντιστρόφως).
22. Η αντίληψη που έχω κατά νουν είναι τόσο παλαιά όσο και τα *Τοπικά* (Z4.141 b15 κ.ε.) του Αριστοτέλη.
 23. Παράδειγμα: η τρέχουσα διαμάχη περί τα φαινομενικά κατηγορήματα (phenomenal predicates), η οποία βεβαίως υπερβαίνει τα όρια της φιλοσοφίας της γλώσσας — δεσ C. Peacocke, *Sense and Content* (O.U.P., Oxford 1983) 28-44.
 24. Ακριβέστερα, *θα πρέπει* να παράσχει αυτά τα οφέλη: το αν πράγματι θα τα παράσχει, εξαρτάται φυσικά από τις περιστάσεις.
 25. Για την παρεμφερή στάση του Wittgenstein δεσ *The Blue and Brown Books* (Blackwell, Oxford 1969²) 1. (Ελληνική μετάφραση Κ. Κωβαίου, *Το μπλε και το καφέ βιβλίο*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1984, 25).
 26. Πρβλ. *FPL* 380-81, 396-97, 417, 463. *TOE* 223. M. Platts, "Introduction" (IRTR) (*Reference, Truth and Reality. Essays on the Philosophy of Language (RTR)*) (Routledge and Kegan Paul, London 1980, 1-18) 2.
 27. Προσωπικά δεν είμαι σε θέση να διανοηθώ τι θα την ικανοποιούσε.
 28. Πρβλ. *WTM* 100.
 29. Πρβλ. *WTM* 104-5 (όπου η λιγότερο γενική διατύπωση αυτού του σημείου δεν αφορά κάποιες όπως εσφαλμένα αφήνει να εννοηθεί η ελληνική μετάφραση, αλλά όλες τις προτάσεις οι οποίες αποτελούν το αντικείμενο μίας θεωρίας του νοήματος).
 30. Μία τέτοια απάντηση όμως, όντας υπόθεση εργασίας, πρέπει να είναι και εύλογη και καλά θεμελιωμένη.
 31. *EAF* 123.
 32. *ITI* xiii, 8, 21, 56. *WTM* 97, 101, 104.
 33. Πρβλ. M. Davies, *Meaning, Quantification, Necessity (MQN)* (Routledge and Kegan Paul, London 1981) 6.
 34. *Die Grundlagen der Arithmetik: eine logisch-mathematische Untersuchung über den Begriff der Zahl* (Breslau 1884) x, πρβλ. §§ 60, 62, 106.
 35. Κρίνω προτιμότερη αυτή την απόδοση του αγγλικού 'context principle' (αντίστοιχος όρος δεν απαντά στα κείμενα του ίδιου του Frege) από τις 'αρχή του πλαισίου', 'αρχή των συμφραζομένων', λόγω των προβλημάτων στα οποία αυτές θα οδηγούσαν κατά την εξέταση τεχνικών θεμάτων των θεωριών του νοήματος.
 36. *TOE* 94-95.
 37. Για μία στοιχειώδη (διόλου απλή όμως) εικόνα της θέσης που κατέχει αυτή η έννοια στα πλαίσια του προγράμματος κατασκευής μίας θεωρίας του νοήματος δεσ Davies, *MQN* 52 κ.ε. Και για μία αντίστοιχη έκθεση από γλωσσολογικής πλευράς, F.J. Newmeyer, *Grammatical Theory* (University of Chicago Press, Chicago 1983) 35 κ.ε.
 38. *Πρώτιστα* μόνον, και όχι αποκλειστικά.
 39. Για μία ιδέα του πώς περίπου "the demand for an account of linguistic competence turns out to be a demand for a theory of meaning" δεσ J. Foster, "Meaning and Truth Theory" (*MTT*) (*TMES* 1-32) 1.
 40. Η άσκηση αυτού του δικαιώματος απαιτεί προσοχή: δεσ B. Loar, "Two Theories of Meaning" (*TMES*, 139-61) 144-45.
 41. Πρβλ. M. Platts, *Ways of Meaning (WM)* (Routledge and Kegan Paul, London 1979) 236. Κάτι τέτοιο όμως δεν ισχύει επ' ουδενί και για την εξήγηση αυτών των εκδηλώσεων: δεσ το βαρυσήμαντο κείμενο του Gareth Evans "Semantic Theory and Tacit Knowledge" (στη συλλογή S. Holtzman & C. Leich (eds.), *Wittgenstein: to Follow a Rule* (Routledge and Kegan Paul, London 1981) 118-37) 129.
 42. Για μια εύληπτη εισαγωγική παρουσίαση και υπεράσπιση της γνωστής αυτής τσομσκιανής ιδέας από έναν ένθερμο οπαδό των θεωριών του νοήματος δεσ Platts, *WM* 43 κ.ε. Και πρβλ. S. Blackburn, *Spreading the Word* (O.U.P., Oxford 1984) 10 κ.ε. (ο οποίος προτιμά να κάνει λόγο για *ελαστικότητα* της κατανόησης).
 43. Η βάση ενός τέτοιου ισχυρισμού παρέχεται ήδη στο βιτγκενσταϊνικό *Tractatus* (4.026-4.03 και 4.032).
 44. Όπως εύστοχα το διατύπωσε ο Foster, μία θεωρία του νοήματος «reveals the semantic machinery which competence works, but leaves undetermined the psychological form in which competence exists» (*MTT* 2).
 45. Πρβλ. McDowell, "On the Sence and Reference of a Proper Name" (*Mind* 86 (1977) 159-85. ανατύπωση στο *RTR* 141-66) 149.
 46. Όπως εσφαλμένα διατείνονται και σοβαροί ακόλουθοι του Wittgenstein: δεσ π.χ. J.F.M. Hunter *Essays after Wittgenstein* (University of Toronto Press, Toronto 1973), ιδιαίτερα το δοκίμιο "On How we Talk".
 47. Δες χαρακτηριστικά την εισαγωγική πρόταση του άρθρου του McDowell, "Anti-realism and the Epistemology of Understanding", στη συλλογή H. Parret & J. Bouveresse (eds.), *Meaning and Understanding* (Walter de Gruyter, Berlin 1981) 225-48.
 48. Πρόκειται βέβαια για υπεραπλούστευση (πρβλ. *WTM* (2) 72) που δεν είναι όμως επικίνδυνη επί του προκειμένου.
 49. Τη διαπίστωση αυτή οφείλω σε συζητήσεις με το φίλο και συνάδελφο Michael Morris.
 50. Δες, π.χ., S. Stich, "What Every Speaker Knows", *Philosophical Review (PR)* 80 (1971) 476-96.
 51. Χαρακτηριστικά δείγματα παρέχουν εν προκειμένω η εισαγωγή και σχεδόν όλα τα κείμενα της συλλογής N.

- Hornstein & D. Lightfoot (eds.), *Explanation in Linguistics* (Longman, London 1981).
52. Για τη χρήση αυτή του όρου «αντικείμενο» δες A.N. Prior, *Objects of Thought* (ed. by P.T. Geach & A.J.P. Kenny, O.U.P., Oxford 1971) 3-4.
 53. Πέραν των άλλων αδυναμιών του, ένας επιπρόσθετος λόγος που ένα άπειρο αξιωματικό σχήμα της μορφής $(\forall p) (p \text{ είναι αληθής} - \text{στην } L \text{ αν και μόνον αν } p)$ δεν μπορεί να αρχίσει καν τη διεκπεραίωση των υποθέσεων που περιμένουμε να τακτοποιήσει μία θεωρία του νοήματος, είναι ακριβώς η αδυναμία του να αποφέρει τις εν λόγω εξηγήσεις.
 54. Το συγκεκριμένο παράδειγμα, όχι όμως και η παρούσα χρήση του, προέρχεται από μία διάλεξη του Barry Taylor για την εξατομίκευση των καταστάσεων πραγμάτων.
 55. Δεν διαθέτω, προς το παρόν τουλάχιστον, ακριβέστερο όρο για την απόδοση του αγγλικού "defeasible" (και της φράσης "defeasible warrant" στην τελευταία περίοδο της παραγράφου).
 56. Η επιχειρηματολογία αυτής της παραγράφου έχει χαρακτηριστικά παρόμοια με εκείνα των υπερβατικών επιχειρημάτων (για τα οποία δες το σχόλιο (63) της ελληνικής μετάφρασης του κεφαλαίου "Persons" από το βιβλίο του P.F. Strawson: *Individuals* (Methuen, London 1959) στη συλλογή Κ. Βουδούρη (εκδ.): *Μεταφυσική* (Αθήνα 1980) 559-63). Δεν είναι όμως υπερβατική.
 57. Πρβλ. WTM(2) 69.
 58. Δεν πρόκειται για νεολογισμό: δες τα όσα μας πληροφορεί ο Αμμώνιος σχετικά με τα εκφορικά των Στωικών (M. Wallies (ed.), *Ammonii in Aristotelis Analyticorum Priorum Librum I Commentarium, Commentaria in Aristotelem Graeca, vol. IV, pars vi*, Reimer, Berlin 1899, p. 68,5. (Φυσικά η παρούσα χρήση του όρου είναι αρκετά διαφορετική).
 59. Τα όρια ενός επιμέρους δημοσιεύματος αποβαίνουν κατά κυριολεξίαν ασφυκτικά για οποιαδήποτε απόπειρα ανάπτυξης της.
 60. Το ερώτημα ετέθη, πολύ πριν αρχίσει η συζήτηση περί θεωριών του νοήματος, στο κλασσικό άρθρο του Grice, "Meaning", *PR* 66(1957) 377-88.
 61. Δες, π.χ., J. Bennett: *Locke, Berkeley, Hume. Central Themes* (O.U.P., Oxford 1971) 1.
 62. Μολονότι δεν αποτελεί πραγματικό πρόβλημα, η αντίρρηση είναι σοβαρή στο βαθμό που συνιστά χαρακτηριστικό προϊόν (αν ερμηνευθεί με κάποια γενναιοδωρία) τυπικής περίπτωσης ημιμαθείας.
 63. Πρβλ. WTM (2) 67.
 64. Η διατύπωση αυτή είναι φυσικά υπερβολικά χονδροειδής. (Αποτελεί τη «δεύτερη παρανόηση» που επισημαίνεται στη σημείωση [48] του «Η μέθοδος της αλήθειας στη μεταφυσική: το πρόγραμμα Davidson» (MA) (*Η φιλοσοφία σήμερα*, Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Αθήνα 1985, 155-72) 167). Η παρουσία της όμως στο κυρίως κείμενο (βασική επιδίωξη του οποίου είναι να παράσχει ορισμένες από τις διευκρινήσεις που «παραλείπει» η σημ. [3] του MA) δεν οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι είναι απαραίτητη για την ανάπτυξη της αντίρρησης. Ακόμη και φιλόσοφοι του αναστήματος ενός Crispin Wright την εναλλάσσουν με κάποια ακριβέστερη (δες "Anti-realist Semantics: The Role of Criteria" (G.N.A. Vesey (ed.) *Idealism Past and Present* (C.U.P., Cambridge 1982) 225-48) 225 vs. 246).
 65. MA 158, 168 σημ. [50].
 66. MA 164 σημ. [11].
 67. Όχι όμως με την άκριτη αποδοχή της: πρβλ. WTM(2) 103, *TOE* 220-21, *IFP* 29-30.
 68. WTM 100-101.
 69. Δες σ.... και σημ. [19] του παρόντος κειμένου.
 70. MA 158, 168 σημ. [54]. Πρβλ. *TOE* 124.
 71. Χαρακτηριστική είναι η επιφανειακή παρουσίαση του J. Lyons στο τελευταίο εκλαϊκευτικό βιβλίο *Language, Meaning and Context* (Fontana, London 1981) και η επιπόλαιη εκτίμηση που τη συνοδεύει.
 72. Το «Σημείωμα πάνω σε τρεις προβληματικούς όρους» του φίλου Παύλου Καλλιγά *Δ* 31 (1980) 301-3) είναι ιδιαίτερα χρήσιμο για τον έλληνα αναγνώστη στο σημείο αυτό - και όχι μόνο από πλευράς ορολογίας.
 73. MA 170-71 σημ. 77.
 74. Το αρκετά δύσβατο "On Sentence-sense", Word-sense and Difference of Word-sense. Towards a Philosophical Theory of Dictionaries" του David Wiggins (D.D. Steinberg & L.A. Jakobovits (eds): *Semantics. An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology* (C.U.P., Cambridge 1971) 14-34· ελληνική μετάφραση Ι. Αρζόγλου *Δ* 31 (1980) 247-84) εξακολουθεί να παραμένει η καλύτερη συνοπτική απόπειρα διάλυσής τους.
 75. Διαμάχη που η μελέτη και προώθησή της πολλά έχει να προσφέρει ακόμη, και ιδίως όσον αφορά την άσκηση της φιλοσοφίας στον ελληνικό χώρο (Πρβλ. και σημ. 4).
 76. Πρβλ. Strawson, "Meaning and Truth" (An Inaugural Lecture at the University of Oxford, OUP 1970). Ανατύπωση στο *Logico-linguistic Papers* (Methuen, London 1981) 188-89.
 77. *ibid.*, 189.
 78. Τη σημασιολογική δηλαδή (και όχι λογική) αρχή ότι κάθε δήλωση είναι ή αληθής ή ψευδής.
 79. Δεδομένου του τεχνικού χαρακτήρα των εν λόγω κειμένων, οφείλουμε να συνειδητοποιήσουμε ότι δεν υπάρχει υποκατάστατο: η μελέτη του εκάστοτε πρωτοτύπου είναι απαραίτητη για την επίτευξη αυτής της κατανόησης. (Τα όποια εισαγωγικά άρθρα ή εγχειρίδια απλώς διευκολύνουν την ολοκλήρωσή της).

80. Η όποια αξία, π.χ., της λεγόμενης *παρατακτικής ανάλυσης* του Davidson (δες "On Saying That", "True to the Facts", "Moods and Performances" και "Quotation" - όλα ανατυπωμένα στο *ITJ*) δεν χάνεται μόνο και μόνο επειδή ένας ορισμός του κατηγορήματος «είναι αληθής» δεν μπορεί, αν πράγματι δεν μπορεί τελικά, να παίξει το ρόλο που εκείνος θέλει να του αναθέσει στα πλαίσια μιας θεωρίας του νοήματος.

ΠΑΝΤΑΖΗΣ ΤΣΕΛΕΜΑΝΗΣ
ΥΠΟΨΗΦΙΟΣ ΔΙΔΑΚΤΩΡ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
HERTFORD COLLEGE, OXFORD

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Σχετικά με το δημοσιευθέν στην ΕΦΕ (τεύχος 8) άρθρο του Μ. Βαρδάκη («Οι συλλογιστικοί τρόποι κατά τα *Αναλυτικά πρότερα*») διευκρινίζεται ότι, επειδή για λόγους τυπογραφικών δυσχεριών οι γραμμές δεν απεδόθησαν στο κανονικό τους μέγεθος, παρακαλούνται όσοι έχουν απορίες να απευθύνονται στο συγγραφέα του άρθρου.